

TÜZES ÁGOSTON KÁROLY

A XIX. SZÁZADI KÖZÉP-ÁZSIA ÁLLAMALAKULATAI NYUGATI ÚTIRAJZOKBAN

KIVONAT: A szűkebb értelemben vett Közép-Ázsia területének XIX. századi államalakulatai alkotják ennek az elemzésnek a tárgyát. A kazah sztyeppéktől délre, valamint Perzsiától és Afganisztántól északra három jelentősebb entitást találunk ebben a korszakban: a Buharai Emírséget, a Hívai Kánságot és a Kokandi Kánságot. Számos európai és amerikai utazó ellátogatott Közép-Ázsia területére ebben az időszakban. Útinaplókat, útleírásokat hagytak hátra az utókor számára, amelyek forrásként rendelkezésünkre állnak, lehetővé teszik a térség államalakulatainak megismerését. Emellett elsősorban Nagy-Britanniában, a *Brit Királyi Földrajzi Társaság* intézményi keretei között kibontakozott egy tudományos igényű érdeklődés is, amely Közép-Ázsia földrajzi és politikai viszonyait kívánta feltárni.

Ebben a tanulmányban kettős célkitűzést igyekszem megvalósítani. Vizsgálatom egyrészt arra irányul, hogy megállapítsam, vajon mennyiben befolyásolta a nyugati utazók és szakértők gondolkodásmódját az államépítés európai modellje. Ezt tették-e meg mintává? Milyen mértékben volt jellemző esetükben, hogy a nyugati politikai gondolkodás szókészletével próbálják meg leírni a közép-ázsiai államalakulatokat? Felvetődik ugyanakkor az a kérdés is, hogy melyek lehettek azok a valós tendenciák, jelenségek, amelyeket megfigyelhettek és leírhattak.

KULCSSZAVAK: Közép-Ázsia, Hívai Kánság, Buharai Emírség, Kokandi Kánság

ÁGOSTON KÁROLY TŰZES

THE POLITICAL ENTITIES OF 19TH-CENTURY CENTRAL ASIA

ABSTRACT: This analysis focuses on the 19th-century state entities of Central Asia in the narrower sense. South of the Kazakh steppes and north of Persia and Afghanistan, there were three significant entities during this period: the Emirate of Bukhara, the Khanate of Khiva and the Khanate of Kokand. Numerous European and American travellers visited Central Asia during the period. They left behind travelogues and travel descriptions for posterity, which are available to us as sources and enable us to learn about the state structures of the region. In addition, primarily in Great Britain, within the institutional framework of the Royal Geographical Society, a scientific interest developed, which sought to explore the geographical and political conditions of Central Asia.

In this study, I aim to achieve a dual objective. On the one hand, my research aims to determine the extent to which Western travellers and experts were influenced by the European model of state-building. Did they use this model as a template? How characteristic was it for them to try to describe the state structures of Central Asia using the vocabulary of Western political thought? At the same time, however, the question arises as to what the real trends and phenomena they observed and described might have been.

KEYWORDS: Central Asia, Khanate of Khiva, Emirate of Bukhara, Khanate of Kokand

Bevezetés

A XIX. század elején Közép-Ázsia földrajzi és politikai viszonyai ismeretlenek, feltérképezetlennek számítottak a Nyugat számára. Az európai hatalmak közül a kora újkortól kezdve az Orosz Birodalom alakított ki kereskedelmi kapcsolatokat Hívával és Buharával, így bizonyos ismeretekkel ők rendelkeztek legkorábban Közép-Ázsiáról.¹ Nagy Péter uralkodása idején kísérletet tettek Híva meghódítására, ám a hadjárat kudarcba fulladt.

A XIX. század folyamán számos orosz, nyugat-európai, valamint észak-amerikai utazó kezdte meg a térség tudományos megismerését, feltárását. Eltérő célkitűzésekkel utaztak Közép-Ázsiába; voltak, akik a cártól kapott hivatalos missziót teljesítettek, mások felfedezőútra indultak, de olyanok is akadtak, akiket a kalandvágy vezérelt, vagy esetleg a kibontakozó orosz expanzió bizonyos eseményeit kívánták külső szemlélőként figyelemmel kísérni. Képzettségük, foglalkozásuk is igen eltérő lehetett; találhatunk közöttük tudós orientalistákat, diplomatákat, katonatiszteket, misszionáriusokat, újságírókat és haditudósítókat is. Útleírásaik, útinaplóik lehetőséget adnak arra, hogy speciális, nyugati nézőpontból bár, de megismerhessük ennek az elzárt régióknak az államait, társadalmi és vallási viszonyait. Ezeken az írásokon kívül számításba vettem azoknak a korabeli „Közép-Ázsia szakértőknek” az írásait is, akiknek tevékenysége elsősorban a *Brit Királyi Földrajzi Társasághoz* kötődött.

Az útinaplók és útleírások esetében a forrástípus megbízhatatlansága, szubjektivitása jól ismert.² Figyelembe kell vennünk azokat az aggályokat is, amelyeket Edward Said (1935–2003) nagy hatású *Orientalizmus* című művében fogalmazott meg. Said élesen kritizálta az orientalizmusként, mint tudományterületet, valamint úgy vélekedett, hogy a Nyugat a Kelet (két mesterségesen létrehozott pólus) feletti dominancia megszerzésére törekszik. Művében maga is foglalkozott az útleírásokkal, mint a Keletről szóló írások meghatározó példái-

1 Sz. Bíró 2008, 31.

2 Burke 2006, 12–14.

val.³ Véleménye szerint ez a műfaj is „[...] igen jelentős szerepet játszott az orientalista diskurzus bástyáinak felépítésében”.⁴ Ebben a diskurzusban az utazók, a politikusok, gyarmati tisztviselők, de akár a tudósok is a Keletről lesajnálóan, ítélkezően, sztereotípiákat ismételve írtak.⁵

A XIX. századi Közép-Ázsiával foglalkozó történészek előtt ismertek ezek a források, ám éppen az imént említett okok miatt óvatosan közelítenek hozzájuk. Egyértelműen jelen van ugyanakkor az a vélemény is a kutatók körében, hogy ezeket a dokumentumokat, mint történelmi forrásokat, nem szabad alábecsülnünk.⁶

Rövid politikatörténeti áttekintés

A közép-ázsiai államalakulatok kialakulásának megértéséhez vissza kell térnünk a XVI. századi előzményekre. A század első évtizedében az üzbég törzsek egy csoportja Muhammad Sajbán kán (1501–1510) vezetésével benyomult Transzoxánia területére.⁷ Ezzel párhuzamosan zajlott le a Timurida Birodalom összeomlása. Habár Muhammad Sajbán életét vesztette a szintén ebben az időszakban felemelkedő perzsa Szafavida Birodalom uralkodójával, I. Iszmáillal (1501–1524) folytatott harcban, ennek ellenére a Sajbánida⁸ (vagy Sejbánida)-dinasztia fennhatósága alatt tartotta a régiót az évszázad folyamán.⁹ Transzoxánia nagy hatalmi központjai (Buhara, Szamarkand, Taskent, Balh) a nomád hagyományt követve, az apanázs-rendszer szerint kerültek felosztásra

3 Said 2000, 164.

4 Said 2000, 175.

5 Said 2000, 165.

6 Wilde 2016, 25.

7 Soucek 2000, 150.

8 Sajbán, Dzsocsi fia, Dzsingisz kán unokája. A Sejbánidák tehát egy dzsingiszida dinasztia volt.

9 Yuri Bregel, a térség egyik legjelentősebb kutatója rámutatott arra, hogy ez az elnevezés valószínűleg nem helyes. A nyugati szakirodalomban egy helytelen átirásból keletkezett a Sajbán név Muhammadra vonatkoztatva.

A Sajbánidáknak két ága is volt. Ezeket pedig meg kell különböztetnünk. Így a dinasztia alapítójának Abulhajr kánt (1428–1468) kell tekintenünk.

Bregel 2003, 50.; valamint Bregel 2009.

a nemzetség férfi tagjai között. Ugyan megválasztottak közülük egy kánt, de ő csupán első volt az egyenlők között.¹⁰ A XVI. század végére azonban Buhara városa egyértelműen kiemelkedett, mint központ. 1598-ban a Sajbánida-dinasztiát az Astarkhánidák (vagy Dzsánidák) követték, akik egészen 1785-ig uralkodtak Buharában.¹¹ Velük zárult a dzsingiszida dinasztiák sora. A Sajbánidák egy másik ága, az Arabsáhí-dinasztia Hvárezmben, vagyis Hívában szerezte meg a hatalmat, szintén a XVI. század első évtizedében.

Jelentős törés következett be a térség történelmében a XVIII. század közepén. A perzsa Nádír sah (1736–1747) sikeres hódító hadjáratainak sorozata elérte Hívát és Buharát is.¹² Ez rövid perzsa fennhatóságot eredményezett Közép-Ázsia ezen területein, ami azonban a sah halála után gyorsan megszűnt. A század új, üzbégi törzsi dinasztiák felemelkedését hozta magával a térség hatalmi központjaiban.¹³ Hívában a Kongrátok (1804-től), Buharában pedig a Mangitok (1747-től) szereztek meg fokozatosan a főhatalmat. A mangit törzsből származó Muhammad Rahím bég, Nádír sah seregébe tagozódott be, feladatául Buhara pacifikálását kapta. Nádír sah halála után azonban Muhammad Rahím magához ragadta a főhatalmat Buharában, megölve az utolsó Astarkhánida uralkodót, Abu al-Fajz kánt (1711–1747).¹⁴ 1747 és 1785 között a Mangitok fenntartották a dzsingiszida örökség és legitimitáció látszatát, tőlük függő kánok kinevezésével, ők maguk az *atalik* pozíciót töltötték be (a tényleges uralmat valójában ők gyakorolták). A Mangit-dinasztia tagja, Sahnurád (1785–1799) felvette az „*Amir al-Mu'minin*” (a hit védelmezője) címet – ettől kezdve beszélhetünk tehát a Buharai Emírség létezéséről.¹⁵

A XVIII. század elején a Fergana-völgyben új államalakulat kezdett formálódni (Buharától elszakadva), Kokand központtal. Itt 1710-től az üzbégi Ming-dinasztia uralma kezdődött meg.¹⁶ A káni címet csak Alim (1801–1810)

10 Burton 2019, Introduction.

11 Holzwarth 2004, 98.

12 Pickett 2016, 491.

13 Sela 2003, 2.

14 Soucek 2000, 179–180.

15 Bregel 2009, 396.

16 Becker 2004, 3.

vette fel a XIX. század elején, tehát ettől az időszaktól kezdve tekinthetünk Kokandi Kánságként erre az entitásra.¹⁷

A XIX. század folyamán ezeknek az államoknak szembe kellett nézniük a térséget fenyegető orosz expanzióval, valamint egy másik európai nagyhatalom, Nagy-Britannia terjeszkedésével is. A két birodalom nagy játszámája és feltételezett összecsapása, vagyis a „*The Great Game*” eseménytörténetének vizsgálata népszerű tematikát jelent, különösen az angolszász szakirodalomban.¹⁸

Közép-Ázsia valóságát végül a cári Oroszország sikeres hódító hadjáratainak sorozata formálta. Jóllehet a Hívai Kánság korábban két alkalommal (1717, 1839–40) már sikeresen szembeszállt a fenyegető expanzióval, az államalakulatok a XIX. század utolsó harmadában a birodalom protektorátusaivá váltak, vagy teljesen eltűntek a térképről. A hódítás folyamata már az 1840-es években megkezdődött a sztyeppére való egyre mélyebb benyomulással.¹⁹ A támadások először a Kokandi Kánság területe ellen irányultak, az első mérföldkövet az Ak-Mecset elfoglalása jelentette 1853-ban. Jelentős eredmény volt az oroszok számára Simkent, majd különösen Taskent 1865-ös elfoglalása.²⁰ A második célpont a Buharai Emírség volt. 1868-ban, Szamarkand elestével Buhara is kénytelen volt behódolni.²¹ Ezután következett a Híva ellen vezetett harmadik, immáron sikeres hadjárat 1873-ban. Az expanzió záróakordóját a türkmén törzsek legjelentősebbikét, a *tekke* türkméneket megtörő összecsapás, Gök Tepe ostroma jelentette 1881-ben.

Az orosz hódítás természetesen átrajzolta a térség politikai viszonyait. Két államalakulat maradt fenn egészen 1920-ig. A Hívai Kánság és a Buharai Emírség, területi veszteségeket elszenvedve, protektorátusi státuszba került. A Kokandi Kánság, mint állam, 1876-ban megszűnt, helyén pedig a Fergana *oblaszty* (terület) kialakítására került sor. Az új orosz közigazgatás rendszere a századfordulón kristályosodott ki. A Kaszpi-tengertől kelet felé haladva, a következő

17 Dubovitski-Bababekov 2011, 33.

18 Yapp 2001, 179–198.

19 Morrison 2020, 114–167.

20 Ez a dátum az expanzió szimbolikus kezdődátumává vált a szakirodalomban.

21 Heller 2003, 597.

területi egységeket találhatjuk: Transz-Kaszpi *oblaszty*, Szir-darja *oblaszty*, Szamarkand *oblaszty*, Fergana *oblaszty*, végül pedig a Szemirecsje *oblaszty*.²² Ezek közé ékelődtek be a protektorátusok.

Az államok vizsgálata a szakirodalom tükrében

A nyugati historiográfiát áttekintve megállapíthatjuk, hogy már számos kutató foglalkozott a közép-ázsiai államalakulatok államiságának kérdéskörével. A Közép-Ázsia kutatás korábbi generációjának legismertebb képviselői közül, Yuri Bregel „despotikus monarchiákként”²³ azonosította mindhárom államalakulatot, ahol az uralkodó „korlátlan hatalommal rendelkezik”.²⁴ Hasonlóképpen látta mindezt Seymour Becker is, aki „autokratikus muszlim államokról”, valamint „belső politikai stabilitásról” írt.²⁵ Az új üzbég törzsi dinasztiák hatalomra kerülése nyomán bekövetkező legjelentősebb változást a központi hatalom megerősödése, valamint a centralizáció jelentette. Ezek a folyamatok jelezték a nomád államiságból való átmenetet.²⁶ Ennek egyik eleme volt az üzbég törzsi elit háttérbe szorítása Hívában és Buharában,²⁷ illetve kísérletek történtek a területi különállások, függetlenségre törekvő fejedelemségek felszámolására is.²⁸

A kurrens szakirodalmak esetében is többnyire ezzel a megközelítéssel találkozhatunk. Paolo Sartori a Hívai Kánság centralizált és bürokratizált voltát emelte ki.²⁹ James Pickett úgy vélte, hogy a kora újkori Európa vonatkozásában feltűnő, „fiskális-katonai állam” meghatározás ezekre az államokra is alkalmazható.³⁰ Az általa városállamoknak nevezett Buharában, Hívában és

22 Yaroshevski 1987, 88.

23 Bregel 2009, 403

24 Bregel 1991, 419.

25 Becker 2004, uo.

26 Holzwarth 2015, 277.

27 Becker 2004, 3.

28 Becker 2004, 4.

29 Sartori-Abdurasulov 2020, 10.

30 Pickett 2023.

Kokandban, a hatalomra jutó törzsi dinasztiák államépítésbe kezdtek. Oly módon igyekeztek megerősíteni pozíciójukat az üzbég törzsfőkkel szemben, hogy megreformálták a haderőiket. Igyekeztek állandó hadseregeket felállítani, ezzel pedig függetlenítették magukat a törzsi katonai elitől. Scott C. Levi a Kokandi Kánságról írott nagy összefoglaló munkájában ugyancsak a városállamok kifejezést alkalmazta.³¹ Olyan folyamatot írt le, amelyben ezeknek a városállamoknak a halmazából egy centralizáltabb kánság kialakulása zajlott le a XIX. század első harmadában.

Ugyanakkor Mary Holdsworth már az 1959-es művében is felhívta a figyelmet arra, hogy ezekre a kánságokra, valamint emírségre nem tekinthetünk úgy, mint az európai nemzetállamokra.³² Bár ő is úgy vélte, hogy valóban láthatunk egy erősödő központi hatalmat, illetve bürokratikus apparátust. Adeeb Khalid azonban azt is vitatta, hogy valóban kifejlődött volna egy központosított bürokratikus infrastruktúra a Buharai Emírség esetében.³³ A közelmúltban elhunyt Andreas Wilde pedig kifejezetten a decentralizáció irányába mutató folyamatokra, jelenségekre kívánta ráirányítani a figyelmet. Tanulmányának címével már utalt az általa képviselt szemléletmódra: *Egy despotikus állam látszatának megteremtése*.³⁴ A tanulmány konklúziójában Wilde sem tagadta azt, hogy felfedezhetőek az államépítés folyamatának elemei, de ettől függetlenül hibát követnénk el, ha a kánságokat és az emírséget nemzetállamokhoz hasonlítanánk.³⁵ A centralizáció mellett érdemes rámutatni továbbá arra is, hogy a központi hatalomnak milyen belső konfliktusokkal kellett szembesülnie, mely aktorok (nomád és félnomád etnikai csoportok) kérdőjelezték meg az uralkodó autoritását.³⁶

Wilde életművének kiemelkedő alkotása a *What is beyond the River? Power, Authority and Social Order in Transoxania (18th–19th Centuries)* című munka.³⁷ A műben Wilde bemutatta Transzoxánia komplex társadalmi és politikai struk-

31 Levi 2017, 74.

32 Holdsworth 1959, 1–2.

33 Khalid 2000, 371.

34 Wilde 2013, 267–298.

35 Wilde 2013, 291.

36 Wilde: 2013, 292.

37 Wilde 2016.

túrát, ezzel is túllépve a keleti despotizmus megszokott és leegyszerűsítő keretrendszerén.³⁸ A bevezetőben, elméleti megalapozásként, külön tárgyalta azokat a szerzőket és munkákat, akik és amelyek az iszlám világ más területein (például Perzsia, Duráni Birodalom) és korábbi korszakokban, kifejezetten a határok kérdésére, a hatalmi viszonyokra, az uralkodó és társadalma viszonyára, az uralkodó érdekérvényesítő képességére koncentráltak.³⁹ Wilde úgy vélte, hogy ezek az elméletek kiválóan alkalmazhatóak a közép-ázsiai államalakulatok esetében is.

A vonatkozó szakirodalom kiemeli, hogy ezeknél az államoknál/birodalomoknál nem egy pontosan körülhatárolt, territoriális állam modelljében kell gondolkodnunk, azaz nem „vesztfáliai államokról” beszélhetünk. Ralph Brauer azt hangsúlyozta, hogy az iszlám világban „az élesen meghúzott határvonalaknak [...] nem volt gyakorlati jelentősége vagy nem is léteztek”.⁴⁰ Albert Hourani arról írt, hogy néhány városi központból sugárzott szét az uralkodó hatalma, amely a távolság növekedésével egyre csökkent.⁴¹ Hourani szerint a központi hatalom érdekérvényesítő képessége a földrajzi adottságoztól, domborzati viszonyoktól is függött; a hegyésekben vagy sivatagos területeken gyenge volt, míg a termékeny síkságokon, folyóvölgyekben lehetett a legerősebb. Ronnie Ellenblum hasznosabbnak vélte, ha befolyási övezetekről beszélünk.⁴² A kötet szerzője, Andreas Wilde a hatalom közvetett gyakorlására helyezte a hangsúlyt.⁴³ Eszerint az uralkodó a helyi eliteknek delegálta a hatalmat. Wilde ezért a patrónus–kliens kapcsolatokra, a közvetítésre és az ajándékozás jelenségére fókuszált, mivel véleménye szerint ezeken keresztül jobban megragadhatóvá és értelmezhetővé válnak a hatalmi viszonyok Transzoxániában.⁴⁴ Tehát az állam egy személyes kapcsolatokra, lojalításra alapozódó rendszer, és csak a XIX. század végére, fokozatosan válik egy területileg meghatározott entitássá.⁴⁵

38 Pickett 2023, 426.

39 Wilde 2016, 29–33.

40 Brauer 1995, 36.

41 Hourani 1991, 83–205.

42 Ellenblum 2002, 109–112.

43 Wilde 2016, 35.

44 Wilde 2016, 82.

45 Noelle-Karimi 2014, 295–296.

Az államok elnevezése és jellege

Az első problémakört az államok megnevezései alkotják. A Hívai Kánság, Buharai Emírség, Kokandi Kánság megnevezések a külső szemlélők által megfogalmazott konstrukciók voltak. Elsősorban a térségben befolyását kiterjeszteni kívánó nagyhatalom, az Orosz Birodalom bürokratái, majd később utazói kezdték ezeket az elnevezéseket alkalmazni.⁴⁶ Ezt a gyakorlatot a későbbiek során a Közép-Ázsiában járó nyugat-európai és észak-amerikai utazók is folytatták és követték. Ennek eredményeként a nyugati hagyományban ezek az elnevezések kanonizálódtak.⁴⁷ A térség lakói azonban nem ismerték ezeket a terminusokat, helyettük Híva esetében például a *Hvárezmi vilajet*, míg Buhara esetében pedig a *Māwarā`al-nahr* (arab, jelentése: ami a folyón túl van)⁴⁸, vagy a *Buharai vilajet* megnevezésekkel találkozhatunk a helyi forrásokban.⁴⁹

Az utazók tehát átvették azt a szóhasználatot, amely a két kánságot és az emírséget jelölte. Ez az átvétel azonban csak fokozatosan történt meg. A korai brit utazók, William Moorcroft (1767–1825), Alexander Burnes (1805–1841) vagy Joseph Wolff (1795–1862) anglikán misszionárius, még nem ezt a terminológiát használták az 1830-as évek elején. Ők egyszerűen királyságként hivatkoztak Buharára.⁵⁰ Itt egyfajta evolúciót figyelhetünk meg, a század folyamán fokozatosan konkretizálódott az államalakulatokra vonatkozó szóhasználat. Megfigyelhető az is, hogy Buhara esetében mind a kánság, mind az emírség vagy az emirátus megnevezéssel találkozhatunk.⁵¹

A korszakban Sir Henry Rawlinsont (1810–1895) tartották számon a legjelentősebb kortárs Közép-Ázsia szakértőként Nagy-Britanniában.⁵² Ő „testvér-

46 Wilde 2017, 2.; valamint Wood 2019.

47 Fragner 2008, 34.

48 Ez azonban nem egyszerűen egy állam, hanem egy történelmi régió neve volt, amely a Szir-darja és az Amu-darja folyó közötti területet jelölte.

49 Wilde 2017, uo.; valamint Wood 2019, uo.

50 Moorcroft 1841, 505.; Burnes 1834, 262, 297.; Wolff 1835, 69.

51 Wolff 1846, 351.

52 Goldsmid 1895, 494.

államokként”, vagy általánosságban – kvázi nemzeti jellegüket kiemelve – üz-bég fejedelemségekként említette Hívát, Buharát és Kokandot.⁵³ Joseph Wolff misszionárius „barbár államokként” azonosította őket, mivel rabszolgakereskedelem zajlott a területükön.⁵⁴ A Hívai Kánság megítélése különösen negatív volt, „rabló államként” írták le.⁵⁵ Az 1873-as hívai hadjáraton résztvevő német hadnagy, Hugo Stumm (1845–1910) a kánság területén élő, és emberrablást, valamint a kereskedelmi karavánok fosztogatását végrehajtó türkmén és kazah törzsek jelenléte nyomán rablófészeknek minősítette az államalakulatot.⁵⁶ A hívai kán jóváhagyta, sőt pártolta ezt a tevékenységet (a nomád etnikai csoportokkal való komplex kapcsolatát lásd később a tanulmányban), amelynek oroszok is áldozatául estek.⁵⁷ Az orosz hadjáraton külső szemlélőként szintén részt tudott venni az amerikai haditudósító, J. A. MacGahan (1844–1878), a *The New York Herald* munkatársa. Leírása szerint a hívai kán, miután tudomást szerzett az orosz seregek közeledéséről, elhatárolódott ettől a tevékenységtől, és teljes mértékben a türkmén törzsekre hárította a felelősséget.⁵⁸

Határvonalak, territorialitás, centralizáció

A térségbe utazó európai és amerikai személyek, valamint a Közép-Ázsiával foglalkozó korabeli szakértők tudatában ott élt származási országuk állambe rendezkedésének modellje. Nem meglepő tehát, ha hasonló elveket, gyakorlatokat, külső jegyeket kerestek a kánságok és az emírség esetében is. Előtérbe kerültek az olyan kifejezések, mint a *territorializáció* (területiség, területi alapon való szerveződés), vagy az államépítés során a *centralizáció* fogalma.

A következő kérdésekre keresték a válaszokat: melyik szélességi és hosszúsági körökön helyezkednek el ezek az államok? Megállapíthatók-e ezeknek

53 Rawlinson 1875, 160–161.

54 Wolff 1846, 353.

55 Wolff 1846, 351.

56 Stumm 1873, 5.

57 Eden 2018, 21.

58 MacGahan 1874, 221.

az államoknak a külső határai? Meghatározható-e (például négyzetmértékben) területük nagysága? Milyen további területi egységekre (például tartományok) oszthatók az államok? Meddig terjed a főhatalom (a kán vagy az emír) valódi érdekérvényesítő képessége? Milyen mértékben előre haladott a külső szemlélők véleménye szerint a centralizáció? Mekkora népelességgel bírnak ezek az entitások? Tartanak-e összeírásokat területükön?

A balti német származású Georg von Meyendorff (1795–1863) 1820-as utazását tekintem a kiindulópontnak. Ő az Orosz Birodalom szolgálatában álló katonatisztként vett részt abban az expedícióban, amelyet I. Sándor cár indított Buharába. Ott szerzett tapasztalatait az európai olvasóközönséggel is megosztotta, 1826-ban Párizsban ugyanis megjelent utazásának története, francia nyelven.⁵⁹ Meyendorff részletgazdag leírást adott a térség államalakulatainak, természetesen kiemelten a Buharai Emírségnek a politikai viszonyairól. Megjegyezte, hogy a Buharai Emírség határainak megállapítása a domborzati viszonyok miatt igen nehézkes, tudniillik sivatagos területek határolják.⁶⁰

Az orosz orientalista, Nyikolaj Kanyikov (1819–1878) 1842-ben látogatott el a Buharai Emírség városaiba, egy diplomáciai misszió keretében.⁶¹ Egy évvel később, *Opisanie Bukharskogo Khanstva* (Описание Бухарского ханства), vagyis a Buharai Kánság leírása címmel jelentette meg tudományos igényű munkáját, amelynek hamarosan megjelent angol fordítása is.⁶² Ebben Kanyikov egy külön fejezetet szentelt a „Határok és területi kiterjedés” problematikájának, valamint részletesen foglalkozott „Buhara adminisztrációjával” is.⁶³ A korabeli felfogást jól jellemzi, hogy megkülönböztette a civilizált és barbár államokat.⁶⁴ A Buharai Emírséget természetesen a második kategóriába sorolta, éppen határvonalainak hiánya és fluktuáló természete miatt. Kanyikov ezért úgy vélte, hogy könnyebben

59 Meyendorff 1826, de olvasható angol fordításban is: Meyendorf 1870.

A tanulmányban az angol fordításra fogok hivatkozni.

60 Meyendorf 1870, 26.

61 Author Unknown 1879, 216.

62 Khanikoff 1845.

63 Khanikoff 1845, 1–10., valamint 231–268.

64 Khanikoff 1845, 2.

meg lehetne határozni a művelés alatt álló földek és lakott területek nagyságát.⁶⁵ Itt a legerősebb ugyanis az uralkodó hatalma és befolyása.

1865-ben, az egyre inkább látványossá váló orosz expanzív törekvésekkel egy időben jelent meg John és Robert Michell szerkesztésében a *The Russians in Central Asia* című kötet.⁶⁶ A kötet bevezetőjét Hume Greenfield, a *Brit Királyi Földrajzi Társaság* segédtitkára írta.⁶⁷ Greenfield szóhasználata figyelmet érdemel, hiszen kiválóan példázza a nyugati ember államokról alkotott elképzelését, a territorialitáshoz és határvonalak kijelöléséhez való ragaszkodását. A Hívai Kánság keleti határa kapcsán „képzeletbeli vonalról” írt, vagy a Kokandi Kánság nyugati határait „önkényesen jelölte ki”. Mindenképpen meg akarta becsülni, hogy nagyjából hány négyzetmérföldet fedett le a Buharai Emírség vagy a Kokandi Kánság területe.

A korabeli külső szemlélők a kánságok és az emírség „politikai felosztását”⁶⁸ is a területi szerveződés elve mentén ábrázolták. Változó megnevezésekkel illették ezeket a területi egységeket; kerületként vagy tartományként is hivatkoztak rájuk.⁶⁹ Buhara esetében – Kanyikov, valamint Meyendorff leírása szerint – ezek a körzetek, kerületek vagy bégségek egy-egy nagyobb városi központ köré szerveződtek.⁷⁰ Meyendorff, a mongol hagyományból is ismert *tümen* (jelentése: tízezer) megnevezést is használta. Élükön a *hakim* vagy *bég* állt. Vámbéry Árminnál (1832–1913) ugyanezzel a szóhasználattal találkozhatunk a Hívai Kánság esetében is. Városi központok köré szerveződő kerületekről írt (ezeknek számát harminckettőben állapította meg), amelyek élén kormányzó vagy bég állt.⁷¹ Az amerikai diplomata, Eugene Schuyler (1840–1890) a Kokan-

65 Khanikoff 1845, 6.

66 Ez a mű, orosz utazók, vagy hivatalos missziót teljesítő személyek, Közép-Ázsiára vonatkozó írásainak angol fordításait tartalmazta; egyfajta térségre vonatkozó forrásgyűjteménynek szánták a kiadók.

Michell-Michell 1865.

67 Greenfield 1865, 8–11., 17.

68 Vámbéry Ármin szóhasználata. Vámbéry 1865, 309.

69 Olufsen 1911, 576.

70 Meyendorf 1870, 55.; Khanikoff 1845, 96.

71 Vámbéry 1865, 309–311.; 347–349.

di Kánságra vonatkozóan vázolt fel hasonló modellt: városok és tartományok, amelyek élén bégek álltak.⁷²

Schuyler kiváló felkészültségét mutatja, hogy ismerte az apanázs rendszer fogalmát.⁷³ Rámutatott arra is, hogy ez a rendszer a Buharai Kánság esetében is létezett a korábbi évszázadokban, lényegében Dzsingisz kán örökségének folytatásaként. Ő ennek a hagyománynak a következményeként értékelte egyes tartományok függetlenségre való törekvését. Az utazók közül ugyanis többen megfigyelték és azonosították is azt a jelenséget, hogy a buharai emír által elméletileg és a valóságban uralt területek nagysága, kiterjedése változó volt.

Ennek eklatáns példája Sahriszabz (Timur Lenk szülővárosa), amely mintegy önálló fejedelemségként ékelődött be az emírség területébe.⁷⁴ Ugyanígy igyekezett kivonni magát a buharai emír befolyása alól Hiszor is.⁷⁵ Kanyikov arról számolt be, hogy Hajdar bin Sahmurád uralkodásának kezdetén (1800) a Buharai Emírség még elérte az elméletileg legnagyobb kiterjedését, délen egészen Bal ig, a város ekkor azonban szintén függetlenedni kezdett.⁷⁶ A nyugati külső szemlélők minden esetben megállapították, hogy a domborzati viszonyok nehézkessé tették a központi hatalom számára, hogy esetlegesen újra uralma alá hajtja ezeket a városokat. Ezeknek az entitásoknak a státuszát a legkülönbözőbb módokon definiálták: a kánság, fejedelemség, alkirályság, esetleg tartomány fogalmak használatával.⁷⁷

Muzaffar bin Naszrulláh buharai emír (1827–1860) uralkodásának időszakát a központi hatalom megerősödésével, a centralizáció előrehaladásával azonosítják. Egy bizonyos Abdul Szamed Perzsiából érkezett Buharába, ahol úgy tűnik, hogy az ő közreműködésével megkezdődött a hadsereg reformja.⁷⁸ Abdul Szamed a tüzérség kialakításában vállalt szerepet, és ennek révén komoly befolyásra tett szert Buharában. Vámbéry Ármin és Kanyikov beszámoltak egy

72 Schuyler 1876 Vol. II., 57.

73 Schuyler 1876 Vol. II., 72.

74 Vámbéry 1865, 340.; Schuyler 1876 Vol. II., uo.; Landsell 1885 Vol. II., 32.

75 Meyendorf 1870, 58.

76 Khanikoff 1845, 3.

77 Meyendorf 1870, uo.; Landsell 1885 Vol. II., 52.

78 Wolff 1846, 247–248.

katonai egységről, amelyet *szerbaz* néven említettek, és reguláris csapatként hivatkoztak rá.⁷⁹ Naszrulláh emír az atya uralkodásának idején elveszített területek, városok visszaszerzésén munkálkodott. Hadjáratok sorozatát vezette Sahriszabz ellen (végül 1856-ban járt sikerrel), de Balh visszaszerzésére is kísérletet tett.⁸⁰ Ezeknek a területi különállásoknak a felszámolását akár országegyesítő törekvésként értelmezhetjük.⁸¹ A megreformált haderőre támaszkodva terjeszkedni is kívánt: a Kokandi Kánsággal vívott háborúkat.⁸²

Az orosz expanzió kiterjedése azt eredményezte, hogy a hódítók megkezdték az államok határvonalainak kijelölését. Ezzel egyidejűleg azonban egyes területeket, amelyek Híva, Buhara vagy Kokand befolyási övezetei voltak, elcsatoltak és az Orosz Birodalom területébe olvasztottak, továbbá ezek a hatalmi központok orosz protektorátussá, vazallus államokká váltak. A hódító hadjáratok sorozata elsőként a Kokandi Kánság ellen irányult. Taskent elfoglalását követően megalakult a Turkesztán *oblaszty*, majd 1867-ben a Turkesztáni Fő-kormányzóság.⁸³

A cári Oroszország szerződéseket kényszerített a legyőzött közép-ázsiai uralkodókra. Az elsőként megtámadott Kokandi Kánságra egy kereskedelmi szerződés formájában erőltették rá akarataikat, amelyben egyenlő jogokat, valamint szabad áthaladást követeltek az orosz kereskedők számára.⁸⁴ A cár végül 1868 novemberében szentesítette a szerződést.

Ebben az évben már megindult a Buharai Emírség elleni támadás is. Szamarkand elfoglalása után az újonnan kinevezett főkormányzó, Konsztantyin Petrovics von Kaufmann szerződést kötött a buharai emírrrel, amelynek értelmében Oroszország területeket csatolt el Buharától (Szamarkandot, Kattakurgánt). Schuyler, 1868. július 5-re datálta ezt az eseményt.⁸⁵ Öt évvel később ezt a szerződést felülvizsgálták, majd kiegészítették. George Nathaniel Curzon

79 Khanikoff 1845, 4–5.; Vámbéry 1865, 201, 352.

80 Khanikoff 1845, 4.; Vámbéry 1865, 355.

81 Schuyler 1876 Vol. II., 72.

82 Vámbéry 1865, 351–356.

83 MacKenzie 1967, 265–266.

84 Schuyler 1876 Vol. II., 274–276.

85 Schuyler 1876 Vol. II., 304–305.

(1859–1925) útinaplójában megörökítette az 1873-as buharai-orosz szerződés tényét és a dokumentum teljes szövegét leköszölte angol nyelven, írása függelékében.⁸⁶ A szerződés első cikkelyében Oroszország, a Híva és Buhara közötti határvonal kijelölésének jogát is magáénak tekintette; a buharai emír az elveszített területek helyett az Amu-darja folyó jobb partján kapott kárpótlást, illetve államát „elmozdították” keleti irányba.⁸⁷

A Hívai Kánság fővárosa 1873. június 10-én esett el. Ezt követően, 1873 augusztusában Muhammad Rahim Bahádur kánra (1864–1910) kényszerített rá hasonló szerződést a cári Oroszország. A hadjáraton résztvevő MacGahan útinaplójában leköszölte (angol nyelven) a hívai-orosz szerződés szövegét.⁸⁸ Vámbéry Árminnál magyar nyelven is olvashatjuk ezt a dokumentumot.⁸⁹ A szerződés második cikkelye egyértelműen kijelölte a cári Oroszország és Híva közötti határvonalat, igaz, a kánság déli határainak kijelölésével nem foglalkozott. A harmadik cikkely értelmében pedig a Hívai Kánság elveszítette az Amu-darja folyó jobb partján birtokolt területeit.

A keleti despota belső problémái

A nyugati utazók és szakértők a hívai kán, a buharai emír és a kokandi kán hatalomgyakorlásának módját a keleti despotizmus jól ismert keretrendszerében helyezték el, és ezt az államberendezkedés formájának is tekintették. Ahogyan

86 Curzon 1889, 432–435.

87 Ez angol nyelven olvasható: „*The Khivan territory on the right bank of the Amu Daria having been incorporated in the Russian Empire, the former frontier between Khiva and Bokhara, from the oasis of Khelata to Gugertli, is abolished. The territory between the former Bokhara-Khivan frontier on the right bank of the Amu Daria from Gugertli to Meschekli, and from Meschekli to the point of junction of the former Bokhara-Khivan frontier with the frontier of the Russian Empire, is incorporated in the dominions of the Amir of Bokhara.*”

Curzon 1889, 432.

88 MacGahan 1874, 416–420.

89 „Az orosz és khivai területek közti határt az Amu-Derja fogja képezni, Kükürtlitől fogva a folyón lefelé az Amu-Derja legnyugatibb ágának kibocsátásáig és ezentúl ez ág egészen az Aral-tóba való torkolásáig. Azután a határ a tó partja mentén Urgu előfokig vezet és onnét az Osztjurt lejtőjének tövéig, az Amu-Derja úgy nevezett régi medrének hosszában.”

Vámbéry 1874, 81–84.

arra Edward Said az *Orientalizmus* című nagyhatású művében rámutatott; ebben a korszakban kristályosodtak ki egyre inkább „a Kelettel kapcsolatos vegytiszta nézetek” Nyugaton.⁹⁰ Az egyik ezek közül éppen a „keleti önkény” fogalma volt, amely megkérdőjelezhetetlen, objektív igazságként és szakkifejezésként honosodott meg.

A despotaként vagy türannoszként is jellemzett közép-ázsiai uralkodók elméletileg „élet és halál urai” voltak és korlátlan hatalommal bírtak.⁹¹ A nyugatiak azonban külső szemlélőként is be tudtak azonosítani több olyan tényezőt, amely gyengítette az uralkodói tekintélyt és a központi hatalmat. Az egyik a vallási elit befolyása volt; az *ulemák* (vallástudósok, jogtudósok) korlátot szabhattak önkényeskedésének.⁹² Emellett a nyugatiak mindhárom államalakulat esetében felfigyeltek arra a problémára, amelyet a nomád etnikai csoportok jelenléte okozott.⁹³

Vámbéry Ármin a (XIX. századi) hívai kánok életéről és uralkodásáról rövid összefoglalókat jegyzett le a *Közép-ázsiai utazásban*.⁹⁴ Ebben visszatérő motívumként világosan kirajzolódott az egyes türkmén törzsekkel, valamint a szintén nomád karakalpakokkal fennálló szűnni nem akaró háborúskodás. Ezek közül különösen a *jomut* türkmének tűntek ki harciasságukkal. A *jomutok*, ha éppen nem a hívai kánnal háborúztak, irreguláris haderőként a kán rendelkezésére álltak (például az orosz hadjárat idején, a főváros védelmében). Ennek ellenére nem fogadták el az uralkodó autoritását, és e probléma megszűnésére is az orosz hódítók beavatkozásáig várni kellett. Az amerikai MacGahan, Híva elfoglalásán túl, arról a büntetőhadjáratról is tudósított, amelyet az oroszok vezettek a *jomut* törzs ellen, és amely ténylegesen megtörte őket.⁹⁵ Meyendorff utalt egy másik türkmén törzsre, akik Hajdar bin Sahmurád uralkodásának

90 Said 2000, 352.

91 Khanikoff 1845, 231.

92 Vámbéry 1865, 303.

93 Meyendorf 1870, 50.; Vámbéry 1865, 390–391.

94 Vámbéry 1865, 318–327.

95 MacGahan 1874, 349–438.

idején áttelepültek a hívai kán által elméletileg uralt területekre, majd pedig a buharai emír számára okoztak kellemetlenséget.⁹⁶

A Kokandi Kánság esetében is több nomád etnikai csoport jelenlétével számolhatunk. Jelen voltak a (kirkizekként említett) kazahok, a (valódi) kirgizek és a kipcsakok is. Vámbéry különösen a kipcsakok szerepét emelte ki. A *Közép-ázsiai utazásban* külön „nemzetiségként” említette őket, bár más helyen az üzbég törzsek egyikeként hivatkozott rájuk.⁹⁷ Eugene Schuyler „harcos üzbég törzsként” azonosította őket, akik nomád életformát folytattak.⁹⁸ Úgy tűnik, hogy képesek voltak befolyásolni a belpolitikai folyamatokat, ők azok, akik „nevezik és teszik le a kánokat”.⁹⁹ Schuyler részletesen lejegyezte naplója függelékében a Kokandi Kánság történetét, különösen a XIX. századi eseményekre fókuszálva.¹⁰⁰ Az ő munkájából is kitűnik a „kipcsak párt”, mint olyan aktor, amely a kánság politikai életének formálója. Muhammad Khodájár kán (1845–1875) hatalomra kerülése egy kipcsak vezető, Muzulmán Kul játszmáinak eredményeként történt meg 1845-ben. Muzulmán Kul a fiatal Khodájár feletti gyámkodás révén a kánság valódi urává vált.¹⁰¹ Khodájár végül 1853-ban megszabadult a felügyelet alól, és ekkor kíméletlenül leszámolt a kipcsakokkal. A nyugatiak tíz–húszezer kipcsak lemészárlásáról írtak.¹⁰²

A nomád etnikai csoportok jelenlétéhez kapcsolódott egy másik probléma is. Életmódjukkal szétfeszítették az állam elméleti kereteit. Nem lehetett meghatározni az egyes államalakulatok népességének pontos számát.¹⁰³ Alternatív megoldásként felmerült, hogy a letelepedett vagy városi népesség nagyságrendjét próbálják meghatározni. A statisztikai adatok hiánya ismét csak a központi hatalom gyengeségére utalt, hiszen az uralkodók nem tartottak összeírásokat sem.

96 Meyendorff 1870, 50.

97 Vámbéry 1865, 346–347; 314.

98 Schuyler 1876 Vol. II., 57.

99 Vámbéry 1865, 347.

100 Schuyler 1876 Vol. I., 337–359.

101 MacGahan 1874, 315.

102 Schuyler 1876 Vol. I., 350; Ujfalvy-Bourdon 1885, 91.

103 Khanikoff 1845, 93–94.; Meyendorff 1870, 41.; Vámbéry 1865, 307.

Híva és Buhara esetében a források részletesen beszámolnak az uralkodók hivatalszervezetéről és udvartartásáról. A nyugatiak hajlamosak voltak ezekre a tisztviselőkre, miniszterekként utalni, összességében pedig kormányzati struktúráról beszéltek.¹⁰⁴ Vámbéry a *mehter* pozícióját magyarázta úgy az olvasónak, hogy az tulajdonképpen egy belügyminiszter Hívában.¹⁰⁵ A Buharai Emírség esetében a legjelentősebb pozíció az *atalik*¹⁰⁶ volt egészen a XVIII. század végéig. A Mangitok éppen ebből a pozícióból emelkedtek fel, és szerezték meg az uralkodói címet. Az emír udvartartásának első embere volt a *kus begi*.¹⁰⁷ Rá első miniszterként is utaltak¹⁰⁸, Meyendorff pedig az Oszmán Birodalom nagyvezírjeihez hasonlította személyét.¹⁰⁹ A XIX. század folyamán vált egyre jelentősebbé szerepe (miközben az *atalik* egyre inkább háttérbe szorult). Erre a jelenségre a külső szemlélők is felfigyeltek.

Itt az ábrázolásmód egy ellentmondására hívnám fel a figyelmet. Ezek a személyek elméletileg kiszolgáltatottak voltak az uralkodó szeszélyeinek¹¹⁰, vagy ahogyan Wolff fogalmazott, a „miniszterek” rettegettek az uralkodótól, Naszrul-láh-tól.¹¹¹ Számos olyan példát is találhatunk, amikor éppen az uralkodó került tisztviselője befolyása alá. Meyendorff értesülései szerint Hajdar bin Sahmurád uralkodása idején a teljes buharai adminisztráció a *kus begi* kezében volt, az ő családtagjai és rabszolgái töltötték be számos fontos pozíciót.¹¹² Muhammad Rahím Bahádúr hívai kán a *divan begi* számára delegálta az állam ügyeinek intézését.¹¹³ Szaid Abdul Ahad emír (1885–1911) uralkodása alatt, az állam valódi urává a *kus begi* vált, Ole Olufsen leírása szerint.¹¹⁴ Az utazók tehát maguk árnyalták a keleti despota korlátlan hatalmáról felállított tételmondatot.

104 Vámbéry 1865, 303.; Meyendorff 1870, 50.

105 Vámbéry 1865, 118.

106 Vámbéry Ármin magyarázata szerint: országnagy, a fejedelem tanácsosa. Vámbéry 2010, 399.

107 Vámbéry 1865, 339.

108 Wolff 1835, 185.

109 Meyendorff 1870, 52.

110 Vámbéry 1865, 304.

111 Wolff 1835, 190.

112 Meyendorff 1870, 51.

113 MacGahan 1874, 278.

114 Olufsen 1911, 575.

Nyugati értelmezés szerint az állam, a központi hatalom feladata a személyi és a vagyoni biztonság garantálása.¹¹⁵ A XIX. századi közép-ázsiai államalakulatok azonban nem voltak képesek ezt biztosítani, sőt olyan vélekedések is vannak, amelyek szerint az uralkodó kifejezetten a társadalom, az emberek életére tört.¹¹⁶ Ez a keleti önkény természetéből következett. Ráadásul ez annak a Keletről szóló jól ismert klisének az igazolására is alkalmassá válhatott, amely szerint az emberi életnek ott nincs értéke.¹¹⁷ Ennek a kompetenciának a hiánya ugyanakkor a központi hatalom gyengeségét is jelezte. Ez a központi hatalom ugyanis képtelen volt ellenőrzése alatt tartani és korlátozni a türkmén törzsek portyáit is (Híva és Buhara esetében), amelyek az országutakat is veszélyessé tették. Az államalakulatok társadalmi és politikai életét tehát anarchia jellemezte. Az emberek terrorban, rettegésben töltötték mindennapjaikat. Ennek az állapotnak a felszámolását az orosz hódítók megjelenéséhez kötötték. A biztonság megteremtését a civilizációs misszió jogosságának alátámasztására használták, és egyik legfőbb eredményeként értékelték azt.¹¹⁸

Összegzés

A források vizsgálata alapján ellentmondásos tendencia rajzolódik ki előttünk. A nyugati utazók és Közép-Ázsia szakértők leírásaiban ugyanis az a törekvés figyelhető meg, hogy elméleti és gyakorlati szinten is államokként mutassák be a térség két kánságát, valamint az emírséget. Ezzel egyidejűleg azonban megállapították azokat a hiányosságokat is – miután tudatukban ott éltek a Nyugaton ismert mintázatok, államépítési és államszervezési gyakorlatok –, amelyek nem tették lehetővé, hogy „civilizált államokként” tekinthessenek ezekre az entitásokra.

A térség államalakulatainak uralkodóit, a „keleti despota” jól ismert alakjával azonosították. Ugyanakkor saját tapasztalásuk nyomán is szembesültek azal a ténnyel, hogy a kánok és emírek hatalomgyakorlása korántsem nevezhető

115 Biddulph 1892, 136.

116 Vámbéry 1885, 138.

117 Wolff 1835, 91.

118 Curzon 1889, 384.; Biddulph 1892, 136.

korlátok nélkülinek. Centralizációs törekvések nem valósultak meg maradéktalanul. Ennek ellenére a nyugatiak továbbra is ragaszkodtak ehhez a leegyszerűsítő narratívához leírásaikban.

Felhasznált irodalom

Források

- Author Unknown 1879.** Author Unknown: Obituary: M. Nicholas de Khanikoff, In: *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* Vol. 1. (1879) No. 3., 216.
- Biddulph 1892.** Biddulph, Cuthbert Edward: *Four Months in Persia and a Visit to Trans-Caspia*. Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London, 1892.
- Burnes 1834.** Burnes, Alexander: *Travels into Bokhara. Vol. I-II*. John Murray, London, 1834.
- Curzon 1889.** Curzon, George Nathaniel: *Russia in Central Asia in 1889 & the Anglo-Russian Question*. Longmans, Green, and Co., London, 1889.
- Goldsmid 1895.** Goldsmid, Frederic J.: Obituary: Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson. In: *The Geographical Journal*, Vol. 5. (1895) No. 5. 490–497.
- Khanikoff 1845.** Khanikoff, Nikolai: *Bokhara: Its Amir and Its People*. James Madden. London, 1845.
- Landsell 1885.** Landsell, Henry: *Russian Central Asia Vol. II*. Sampson Low, Marston, Searle and Rivington, London, 1885.
- MacGahan 1874.** MacGahan, J. A.: *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*. Harper & Brothers Publishers, New York, 1874.
- Michell–Michell 1865.** Michell, John – Michell Robert: *The Russians in Central Asia: Their Occupation of the Kirghiz Steppe and the Line of the Syr-Daria: Their Political Relations with Khiva, Bokhara, and Kokan: Also Descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria; by Capt. Valikhanof, M. Veniukof and [others]* Edward Stanford, London, 1865.
- Meyendorff 1870.** Meyendorff, Georg von: *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820*. Foreign Department Press, Calcutta, 1870.

- Moorcroft 1841.** Moorcroft, William: *Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab. Vol. I-II.*, John Murray, London, 1841.
- Olufsen 1911.** Olufsen, Ole: *The Emir of Bokhara and His Country.* William Heinemann, London, 1911.
- Schuyler 1876.** Schuyler, Eugene: *Turkistan. Notes of a Journey. Vol. I-II.* Scribner, Armstrong & Co., New York, 1876.
- Stumm 1873.** Stumm, Hugo: *Aus Chiwa. Berichte.* Ernst Siegfried Mittler & Sohn, Berlin, 1873.
- Ujfalvy-Bourdon 1885.** Ujfalvy-Bourdon, Marie: *Ujfalvy Károly utazása Páris-tól-Samarkandig.* Révai Testvérek Kiadása, Budapest, 1885.
- Vámbéry 1865.** Vámbéry Ármin: *Közép-ázsiai utazás.* Emich Gusztáv, Pest, 1865.
- Vámbéry 1885.** Vámbéry Ármin: *Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából: Ujabb adalékok az oxusmelléki országok népismereti, társadalmi és politikai viszonyaihoz.* Ráth Mór, Budapest, 1885.
- Wolff 1846.** Wolff, Joseph: *Narrative Of A Mission To Bokhara.* John W. Parker, London, 1846.
- Wolff 1835.** Wolff, Joseph: *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects.* J. Nisbet, London, 1835.

Szakirodalom

- Becker 2004.** Becker, Seymour: *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924.* RoutledgeCurzon, London and New York, 2004. <https://doi.org/10.4324/9780203390832>
- Brauer 1995.** Brauer, Ralph: *Boundaries and Frontiers in Medieval Muslim Geography.* The American Philosophical Society, Philadelphia, 1995. <https://doi.org/10.70249/9780871690333>
- Bregel 2025.** Bregel, Yuri: Abu'l-Kayr. In: *Encyclopaedia Iranica.* 20 February 2009. <https://www.iranicaonline.org/articles/abul-khayrids-dynasty/> letöltve: 2025. 08. 17.
- Bregel 2003.** Bregel, Yuri: *Historical Atlas of Central Asia.* Brill. Leiden and Boston, 2003. <https://doi.org/10.1163/9789047401216>

- Bregel 1991.** Bregel, Yuri: Mangits. In: *Encyclopaedia of Islam. Vol. VI.*, Brill, Leiden, 1991. 418–419.
- Bregel 2009.** Bregel, Yuri: The New Uzbek States: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750–1886, In: Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden (editors): *The Cambridge History of Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 392–411. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139056045.023>
- Burke 2006.** Burke, Peter: Útmutatás az utazástörténet számára. *Korall*, 7. évf. (2006) 26. sz. 5–24.
- Burton 2019.** Burton, Audrey: *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. Routledge, New York and Abingdon, 2019. <https://doi.org/10.4324/9781315026527>
- Dubovitskii–Bababekov 2011.** Dubovitskii, Victor – Bababekov, Khaydarbek: The Rise and Fall of the Kokand Khanate, In: S. Frederick Starr: *Ferghana Valley. The Heart of Central Asia*. M. E. Sharpe Armonk/London, 2011. 29–68.
- Eden 2018.** Eden, Jeff: *Slavery and Empire in Central Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108637329>
- Ellenblum 2002.** Ellenblum, Ronnie: Were there Borders and Borderlines in the Middle Ages? The Example of the Latin Kingdom of Jerusalem, In: David Abulafia and Nora Berend (editors): *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Ashgate, Aldershot, 2002. 105–119.
- Fragner 2008.** Fragner, Bert G.: Die „Khanate“: Eine zentralasiatische Kulturlandschaft vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. *Zeitschrift für Weltgeschichte* 9. Jg. (2008) Heft 1. 33–75. https://doi.org/10.3726/84525_33
- Greenfield 1865.** Greenfield, Hume: Introduction, In: John and Robert Michell: *The Russians in Central Asia: Their Occupation of the Kirghiz Steppe and the Line of the Syr-Daria: Their Political Relations with Khiva, Bokhara, and Kokan: Also Descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria; by Capt. Valikhanof, M. Veniukof and [others]*, Edward Stanford, London, 1865. 1–22.
- Heller 2003.** Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

- Holdsworth 1959.** Holdsworth, Mary: *Turkestan in the Nineteenth Century. Brief History of Bukhara Kokand and Khiva*. Central Asia Research Centre, Oxford, 1959.
- Holzwarth 2015.** Holzwarth, Wolfgang: Bukharan Armies and Uzbek Military Power, 1670–1870: Coping with the Legacy of a Nomadic Conquest, In: Kurt Franz, Wolfgang Holzwarth (editors): *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2015. 273–354.
- Holzwarth 2004.** Holzwarth, Wolfgang: The Uzbek State as Reflected in Eighteenth Century Bukharan Sources. In: Thomas Herzog, Wolfgang Holzwarth (Hg.): *Nomaden und Sesshafte – Fragen, Methoden, Ergebnisse*. Teil 2. Halle 2004 (Orientwissenschaftliche Hefte 15; Mitteilungen des SFB „Differenz und Integration“ 4/2) S. 93–129.
- Hourani 1991.** Hourani, Albert: *A History of the Arab Peoples*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1991.
- Khalid 2000.** Khalid, Adeb: Society and Politics in Bukhara, 1868-1920. *Central Asia Survey*, Vol. 19. (2000) No. 3–4. 367–396. <https://doi.org/10.1080/026349300750057991>
- Levi 2017.** Levi, Scott C.: *The Rise and Fall of Khoqand. Central Asia in the Global Age*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2017. <https://doi.org/10.2307/j.ctt21c4t0x>
- MacKenzie 1967.** MacKenzie, David: Kaufman of Turkestan: An Assessment of His Administration 1867–1881. *Slavic Review*, Vol. 26. (1967) No. 2. 265–285. <https://doi.org/10.2307/2492454>
- Morrison 2020.** Morrison, Alexander: *The Russian Conquest of Central Asia. A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781139343381>
- Noelle-Karimi 2014.** Noelle-Karimi, Christine: *The Pearl in its Midst: Herat and the Mapping of Khurāsān (15th–19th Centuries)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 2014. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1vw0pfw>

- Pickett 2023.** Pickett, James; Andreas Wilde. *Central Asian Survey*, Vol. 42. (2023) No. 2. 426–427. <https://doi.org/10.1080/02634937.2023.2213533>
- Pickett 2023.** Pickett, James: Central Asia Between Empires: New Research on the 18th and 19th Centuries. *Oxford Research Encyclopedias of Asian History*, 21. 06. (2023). <https://oxfordre.com/asianhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-713> letöltve: 2025. 07. 15. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.713>
- Pickett 2016.** Pickett, James: Nadir Shah's Peculiar Central Asian Legacy: Empire, Conversion Narratives, and the Rise of New Scholarly Dynasties. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 48. (2016) No. 3. 491–510. <https://doi.org/10.1017/S0020743816000453>
- Rawlinson 1875.** Rawlinson, Henry: The Russians in Central Asia, In: Henry Rawlinson: *England and Russia in the East: A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia*. John Murray, London, 1875.139–210.
- Said 2000.** Said, Edward: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- Sartori 2020.** Sartori, Paolo; Abdurasulov, Ulfat: *Seeking Justice at the Court of the Khans of Khiva (19th–Early 20th Centuries)*. Brill, Leiden and Boston, 2020. <https://doi.org/10.1163/9789004427907>
- Sela 2003.** Sela, Ron: *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inauguration Ceremony*. Papers on Inner Asia No. 37. Research Institute For Inner Asian Studies, Bloomington, 2003.
- Soucek 2000.** Soucek, Svatopluk: *A History of Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511991523>
- Sz. Bíró 2008.** Sz. Bíró Zoltán: Az Orosz Birodalom közép-ázsiai terjeszkedése – Politikátörténeti vázlat. *Világtörténet*, 30. évf. (2008) 3–4. sz. 28–34.
- Vámbéry 2010.** Vámbéry Ármin: *Bokhara története. A legrégebb időktől a jelenkorig*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2010.
- Vámbéry 1874.** Vámbéry Ármin: Az orosz hadjárat Khiva ellen. In: *Budapesti Szemle* 5. (1874) 9–10. sz. 64–89.

- Wilde 2013.** Wilde, Andreas: Creating the Façade of a Despotic State: On Āsaqāls in Late 19th-Century Bukhara, In: Paolo Sartori (ed.): *Explorations in the Social History of Modern Central Asia (19th-Early 20th Century)*. Brill, Leiden and Boston, 2013. 267–298. https://doi.org/10.1163/9789004254190_010
- Wilde 2017.** Wilde, Andreas: The Emirate of Bukhara. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, 26 October 2017, 2. <https://oxfordre.com/asianhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-14?d=%2F10.1093%2Facrefore%2F9780190277727.001.0001%2Facrefore-9780190277727-e-14&p=emailAKEFnSNwcEKxk> letöltve: 2025. 07. 10. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.14>
- Wilde 2016.** Wilde, Andreas: *What is beyond the River? Power, Authority and Social Order in Transoxania (18th–19th Centuries) 3 Vols.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 2016.
- Wood 2019.** Wood, William: Khorezm and the Khanate of Khiva. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. 23 May 2019. <https://oxfordre.com/asianhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-284> letöltve: 2025. 07. 12. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.284>
- Yapp 2001.** Yapp, Malcolm: The Legend of the Great Game. *Proceedings of the British Academy*, Vol. 111. 2001. 179–198.
- Yaroshevski 1987.** Yaroshevski, Dov B.: Russian Regionalism in Turkestan. *The Slavonic and East European Review*, Vol 65. (1987) No.1. 77–100.